

ADALÉKOK A HÁZASSÁG FÖLBONTÁSÁNAK KÖZÉPKORI KÁNONJOGI ELŐZMÉNYEIHEZ

Balogh Elemér
egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem

Egyetemi tanulmányaim legkedvesebb oktatói között tartom számon *Tóthné Fábíán Esztert*, akinek emlékkönyvébe írhatni egyúttal nagy megtiszteltetés is. A családi jogot tanította, s nemcsak színes, élvezetes előadói stílusával ragadott meg mindnyájunkat, hanem az oktatott tananyag iránti különleges kapcsolata is átragadt ránk. A házasságra nem úgy tekintett, mint egy élettelen, steril jogintézményre, hanem mint két ember (akkor még evidens módon: férfi és nő) szeretetszövetségére, amely eszméjében élethossziglanra szól. A családi-házassági joggal foglalkozás azonban sajnos jobbára a megromlott kapcsolatokban való eligazodás művészete, s ennek művelése bizony sok érzelmi finomságot is feltételez. A manapság okkal-joggal emlegetett érzelmi intelligencia nélkül ez a jogterület eredményesen biztosan nem művelhető. Az Ünnepektől azonban a szakmai képességek és elhivatottság mellett ezt a ritka adományt is birtokolja.

Ünnepi kötetbe olyan tanulmány-témát keres az ember, ami közel áll a jubiláns szakmai érdeklődési köréhez. Választásom a válás jogtörténeti gyökereihez vezetett, s a középkori római-kánoni jog felfogását, s rövid példákon keresztül gyakorlatát villantom föl, remélve, hogy az Ünnepektől örömet leli olvasásában.

A középkori egyházi bíraskodásban a tárgyi illetékesség alapján a kizárólagos szentszéki hatáskörbe tartoztak a házassági kötelékperek. A házassággal kapcsolatos jogviták jelentőségét önmagában mutatja, hogy a fennmaradt szentszéki peranyagok nagyobb részt ilyen tartalmúak. Az illetékességi szabályokról csak annyit, hogy a középkorban eleinte jobbára főesperesek jártak el ezekben a perekben, a IV. lateráni zsinat (1215) azonban nyomatékosan megállapította a püspöki joghatóságot (X 5,31,12). Házassági ügynek számított különösen: az eljegyzés, a házasság érvényességének megállapítása, a házasság megsemmisítése, a házasságtörés, a titkolt házasságok, a házassági ígérek és a válás (*separatio a toro et mensa*). Amennyiben sor került a házasság érvénytelenítésére, mindig határoztak a megszületett gyermek(ek) jogállásáról is. A kánoni jog mindemellett a szentszékek feladatává tette a házassági vagyonnal kapcsolatos döntés meghozatalát is.

1. A házasság fölbontása

Házastársak elváltásására csak kivételes helyzetekben kerülhetett sor. Megállapítható, hogy a középkori egyház kánoni joga a házasság felbontásának megítélése kérdésében rövid idő alatt igen nagy fejlődési ívet futott be. A sok vonatkozásban a kánon jog anyajogának tekinthető római jog sem a házasságkötés, sem a válás aktusának nem adott feszes szabályozást, mindkettőt csak mint egyszerű társadalmi tényt kezelte. Főleg áll ez a vá-

lásra, amely teljesen privát ügynek számított, bírósági kontroll nélkül. A kánonjog tehát a házasságjog szabályainak kialakításakor nem sokban tudott antik példákra támaszkodni.

A lassan formálódó, leginkább biblikus alapokon felépülő normák három alaptétel körül kristályosodtak ki: a) a házasság egyenjogú felek szabad akaratából létrejött szerződés (*consensus facit nuptias*), b) az érvényesen megkötött házasság felbonthatatlan, c) ha pedig mégis válásra kerül sor, az csakis szigorúan szabályozott keretek között mehet végbe. A házasság felbontása a kánonjog fejlesztőinek rengeteg fejtörést okozott, hiszen egyfelől megkerülhetetlen volt a felbonthatatlanság jézusi parancsa, másfelől a római jog úgyszólván semmiféle segítséget nem tudott nyújtani egy ilyen bonyolult jogi szituációban, mert ott a válás lehetősége a civiljogi gondolkodásból következően magától értetődő volt.

A kánonjog a probléma megoldása során abból indult ki, hogy az egyik fél házasságtörését valóóknak fogadta el (de hosszú időn át érvényesült az a szabály, hogy a vétlen fél sem házasodhatott újra), ezzel a házasság felbontásának, érvénytelenítésének az egész kérdéskörét az egyházi büntetőjog illetékességébe utalta. A kánoni jogban kifejlődött házassági érvénytelenségi/bontó okok először mint büntetőjogi tényállások jelentek meg. A házasság felbontását tehát az egyház első megközelítésben büntetésként értelmezte. A középkori egyházjog úgynevezett házassági joga kb. 1100-ig az egyházi büntetőjog része volt. Az egyház súlyt helyezett arra, hogy az ilyen perekben maximális erkölcsi súlyával lépjen föl, ezért a házasság érvénytelenítésével kapcsolatos eljárásokat mindig püspök vezette, végítéletet ilyen perekben még főesperes sem hozhatott.

2. A válás mint szankció

Mivel a házasság felbonthatatlanságának tétele kikezdzhetetlen volt, csakis olyan házasságokat lehetett felbontani, amelyek súlyos jogi hibában szenvedtek. A fennálló házasságok érvénytelenítésére két fő, büntetőjogi értékelésre alkalmas tényállás kínálkozott: a házasságtörés és a vérfertőzés, ahol a válás a büntett orvoslására (*ad sanandum*) szolgált.¹ A házasságtörés (*adulterium*) súlyos bűnnek számított – a német törvényhozásban és joggyakorlatban a 18. század végéig pönalizált tényállás –, alkalmas volt arra, hogy az egyház a házasság védelmére hivatkozással fellépjen ellene. A házasságnak házasságtörésre való hivatkozással történő érvénytelenítése azonban mindvégig vitatott volt. Nagyon jellemző, hogy az olyan esetekben is, amikor a házasságtörés alapjául a férj többévi távolléte szolgáltatott alapot (pl. kereszteshadjáratok), így a házasságtörés tényéhez kétség sem férhetett, az egyház általában mégis a felek együttmaradását ajánlotta.

A házasságtörés megtorlásakor a középkori egyház nem volt személyválogató. A korai középkor erőtlén egyházától eltérően a gregoriánus kor egyháza a legkeményebb eszközök alkalmazásától sem riadt vissza, még koronás főekkel szemben sem. Ha király volt is a vétkes, a kiközösítés szörnyű büntetésével kellett szembe néznie, ha nem hajlott az intő szóra. Igen szemléletes példa I. Fülöp francia király 1092-től 1104-ig húzódó házassági ügye. Fülöp a fríz Berthát vette törvényesen feleségül, akitől fia is született, a későbbi VI. Lajos. A király 1092-ben azonban eltaszította magától az asszonyt és egy bizonyos Bert-

¹ Egy érdekes példa: válást kimondó, büntetésnek tekinthető ítéletet hozott a salzburgi szentszék abban a perben, ahol a férjről kitudódott és bebizonyosodott, hogy bencés szerzetes. A házasságot érvénytelenítették, és a nő szabadon újra házasodhatott. PAARHAMMER, Hans: *Rechtsprechung und Verwaltung des Salzburger Officialates*. 1300–1569. (= Dissertationen der Universität Salzburg 8) Wien, 1977, 91.

rada nevű nőt vett magához, aki szintén házas volt (Fulco, Anjou grófja volt a férje, aki könnyedén vette a dolgot, maga is sűrűn váltogatta asszonyait). A 'válóok' az volt, hogy a törvényes feleség 'túl kövér'; az új asszony két fiúval és egy leánnyal ajándékozta meg a királyt. Az uralkodó új frigyét Senlis püspöke megáldotta ugyan, de a francia főpapok többsége más véleményen volt. A király új kapcsolatának büntetőjogi megítélésében három vádpont is szerepelt: a) mindkét fél házas volt, tehát mindketten bigámiát követtek el, b) Fülöp és Bertrada házasságkötésük előtt is érintkeztek egymással (= házasságkötés előtti házasságtörés), végül e) a király és Fulco rokonok is voltak, tehát a sógorság esete is fennállott. Hamarosan a pápa, II. Orbán is hallatta szavát: személyesen vagy *legatusai* útján háromszor (!) közösi tette ki a királyi párt. A csak lassan hátráló házasok II. Paszkál pápától végül feloldozást kaptak (1104. december 1.), melynek áráként egy püspöki gyűlésen mezítláb kellett a vezeklés jeleként megjelenniük.²

A másik tényállás a vérfertőző kapcsolat volt. A vérrokonok közötti házasodás tilalma ótestamentumi eredetű. A koraközépkori egyház igen szigorúan állapította meg a szóba jöhető személyi köört: a hetedízigleni vérrokonok között állt fenn a tilalom.³ Az íztávolságot a Karoling kor óta a közös őstől számították, ami szinte abszolút biztonságot jelentett: átlagosan két gyermekkel számolva e szabály az apai és az anyai ágat számítva összesen 16129 tiltott variációt fed le. Mindehhez jött még a sógorság, továbbá a lelki rokonság, amelyet a keleti egyháztól vett át a 8. század óta a nyugati kereszténység. Az ebből a személyi körben elhelyezkedők között tehát a házasodás tiltott volt, ha pedig mégis bekövetkezett, vezeklést, sőt kiközösítést vont maga után.

A házasság felbontása sokáig nem jött szóba, a 11. században is csak mellékbüntetésnek számított. I. (Bölcs) Róbert francia király 997-ben eltaszította feleségét, Rosalát, és egy harmadfokú rokonát, Bertha burgund királylányt vette feleségül. A pápa, V. Gergely kiközösítéssel fenyegette meg, a római zsinat (998) hétéves vezeklést írt elő, ám mindez hatástalan maradt. A Tours-i érsek végül áldását adta a frigyre.⁴

A rokonházasságokra alkalmazandó szankciót kategorikusan az 1059. évi római zsinat 13. kánonja állapította meg: kiközösítés, a házasság megszüntetéséről azonban még szó sincs. Az egyházi szankció célja az, hogy a bűnös kapcsolatban élők szakítsanak egymással, de ezt még nem egyházi bíróság ítélete állapította meg. Ennek pedig az volt az oka, hogy a germán népek jogi hagyományai szerint a válás kimondása, a házasság érvénytelenítése világi bíróság dolga és joga. Reims püspöke, Hinkmar is hangsúlyozta a világi bírák illetékességét házassági bontóperekben: „*Nobilibus autem laicis sacerdotalis discretio placuit, quia de suis coniugibus eis non tollebatur iudicium nec a sacerdotali ordine inferebatur legibus civilibus praeiudicium. Et legem proclamationi feminae protulerunt ac legali iudicio questionum terminum contulerunt.*”⁵ A karoling korban az mindenesetre elvárásaként érvényesült, hogy a világi bíróságok a vallási normákat (*leges christianae*) kötelesek szem előtt tartani, ami azt jelentette, hogy az egyház a házasságokkal kapcsolatos

² Vö. LANDAU, Peter: *Ehetrennung als Strafe*, in: ZRG Kan. Abt. 81 (1995) [a továbbiakban: Landau 1995] 154–157.

³ Először III. Gergely pápának Bonifatiushoz 732-ben írt levelében találkozunk az íztávolság ekként való megállapításával.

⁴ Vö. LANDAU 1995, 164.

⁵ In: *Monumenta Germaniae Historica*, Conc. IV, Suppl. I. Hannover, 1992, 142. Vö. BAUER, Th.: *Rechtliche Implikationen des Ehestreites Lothars II. Eine Fallstudie zu Theorie und Praxis des geltenden Eherechts in der späten Karolingerzeit*, in: ZRG Kan. Abt. 80 (1994) 41–87.

jogviták anyagi jogát már befolyása alatt tartotta. A kompetencia kérdését az egyház először a királyok házasságánál kezdte vitatni, aminek az volt az egyszerű oka, hogy az uralkodók semmiféle rendes világi bíróságnak nem voltak alávetve, ezért a püspökök indokoltak látták a fellépést – bár szerepük egyenlőre csak lelkiismereti tanácsadásra (*sacerdotalis conscientia*) korlátozódott.

A püspöki székek bíráskodási igénye a házasságtörések és a rokonházasságok eseteiben gyorsan erősödött. Az eljárás nyilvános volt, és rendszerint feljelentés alapján indult. A bíróság tanúkat hallgatott meg ki, akik valloomásukat eskü alatt tették. Az ítélettel elmarasztalt bűnösökre nyilvános vezeklést róttak ki; ez idő alatt mindig megtiltották újabb házasság kötését. A formulaszerű esküben arra tettek ígéretet, hogy sem házasságban, sem másféle házasságtörő kapcsolatban nem maradnak egymással; a kötelezettségvállalás kiterjedt a közös étkezések és az egy fedél alatt lakás tilalmára is, sőt beszélgetniük is csak tanújelenlétében volt szabad. A vezeklés eltelte után külön püspöki engedéllyel lehetett újraházasodni.

Meglehetősen egyértelmű, hogy a válást nem definitív egyházi bírósági ítélet állapította meg, hanem az a felek esküvel megerősített önálló kötelezettségvállalása, amit a vezeklés keretében vettek magukra. A frank korszakban tehát a püspökök még csak azt a jogot vindikálták maguknak, hogy a világi bíróságok által megállapított válás esetén egyházi büntetést szabjanak ki, és igyekeztek a világi bírakat a házasság felbonthatatlanságának elvi tételére fi gyelmeztetni. Az egyházi és világi bírák közötti munkamegosztást Hinkmar Reims-i érsek úgy állapította meg, hogy nyilvánvaló válóok esetén a püspök a házasságot *conscientia* alapján, tehát egy nem hivatalos jogi eljárás keretében bonthatja föl; a világi bíróságnak azonban vizsgálatot kell lefolytatnia a gyanú igazolására és azután rendes ítéletet kell hoznia. A kompetencia tehát úgy oszlott meg, hogy a tapasztalt laikus bírák megállapították a tényállást, a püspök pedig kiszabta a szankciót.

Az egyház előretörése a 11. századi francia reformzsinatokkal vette kezdetét. A tizen-nyolc francia és spanyol püspök részvételével ülésező Toulouse-i zsinat (1056) és az összes többi egykorú zsinat is állást foglalt a házasságokkal kapcsolatos világi bíráskodással szemben, egyben felszólították a tiltott házasságban élőket egymás elhagyására (együttal vezeklésre), megátalkodottság esetére kiközösítést helyezve kilátásba. A gregoriánus korra már jellemző, hogy a zsinati kánonokban, ahol vérfertőző házasságokról esik szó, a hangsúly a szankcióban a kiközösítésről fokozatosan a szankció által ösztönzött célra, a válásra tolódik át.

Az 1068. évi katalán zsinat félreérthetetlenül megfogalmazta a tételt: “*Item excommunicando sanxerunt, ut incesti omnibusmodis separentur.*” Eszerint a vérfertőző házasságban élőket minden lehetséges módon, akár a kiközösítés árán is rá kell bírni a válásra. Az egyház gondolt a megelőzésre is: a Rouen-i zsinat (1072) elrendelte, hogy esketés előtt a papok kötelesek megvizsgálni a házasulandók esetleges rokoni viszonyát, s ha az ominózus hetedfokú íztávolságon belüliek, az esketés nem hajtható végre. Fontos esemény színhelye volt a Lillebonne-i normann zsinat (1080), amelyen Hódító Vilmos is részt vett, aki szintén egyházilag vitatott házasságban élt. Vilmosnak Flandriai Mathilddal (valamikor 1050 és 1052 között) kötött házasságát a korabeli egyház súlyosan kifogásolta, bár ennek pontos oka máig sem világos. A tervezett házasságot már 1049-ben, egy Reimsben tartott zsinaton megtiltotta IX. Leó pápa; a mégis létrejött frigy nyomán a Rouen-i érsek kiközösítette Vilmost, ám később II. Miklós pápa mégis áldását adta a házasságra.⁶ A zsinat kimondta,

⁶ Vö. DOUGLAS, D. C. : *William the Conqueror*. Berkeley, 1964, 391–395.

hogy az egyház feladata az isteni igazságszolgáltatás jogán a rokonházasságok megszüntetése; a királynak semmiképpen sem szabad az egyházi szankcióval sújtottat védelmezni, éppen ellenkezőleg: a püspököket kell folytonosan feladataikra figyelmeztetni. A tiltott házasságokkal szembeni fellépés olyan súllyal szerepelt a korabeli egyházi aktivitásban, mint a béketörés vagy a hatalmaskodás elleni fellépés.

A tiltott, rendszerint rokonházasságok elleni egyházi offenzíva csúcsát a pápák önhatalmú beavatkozása jelentette. VII. Gergely pápa 1074-ben *legatus*-át (Oléron püspökét) és a Bordeaux-i érseket küldte ki VI. Vilmos aquitaniai herceg ellen, aki Hildegarddal, a burgund herceg leányával lépett a Szentszék által kifogásolt házasságra – pedig csak egy örökbefogadás által keletkezett kapcsolat állt fenn közöttük. A pápa azonnali válasra szólította fel a házasságokat. Megállapítható, hogy a gregoriánus kor hajnalán a pápák nemcsak panaszzra, hanem saját jogukon avatkoztak a házasságokba, és ellentmondást nem tűrően rendelték el a válást. Ismételten hangsúlyozni kell persze, hogy ez a fellépés szinte kizárólag a rokonházasságok ellen irányult, az erkölcsi és jogi tekintetben kifogástalan házasságok fölbonthatatlanságához az egyház természetesen továbbra is szilárdan ragaszkodott.

Másfajta, de nem elhanyagolható jogi problémát vetettek fel azok az esetek, ahol nem a házasságtörés vagy a vérfertőzés, tehát lényegében bibliai eredetű bűnök jelentették a jogcímet, hanem a társadalmi állásban megmutatkozó nagy különbség. Szabadok és szolgák (*servi, ancillae*) házasságának érvényessége nem volt magától értetődő. A római jog szerint a rabszolgák jogszerű házasságra nem léphettek, és az egyházban is csak lassan haladt előre az effajta emancipáció. Nagy szerepük volt a fejlődésben a kontinensen a 8. századtól elterjedt vezekléskönyveknek, mert ezekben a szolgarendű asszony magasabb társadalmi állású férfi általi önkényes eltaszítása büntettnek számított. A jogvitákat rendszerint a tévedés esete jelentette, amikor a férfi arra hivatkozott, hogy feleségét a házasságkötés előtt szabadnak hiítte. A kérdés társadalmi súlyát az a korabeli germán szokásjog adta meg, amely szerint különböző jogállásúak házasságakor a magasabb lesüllyed az alacsonyabb szintjére, adott esetben a szolgaság állapotába.

A 12. század elejének legnagyobb teológiai tekintélye, a tudós kánonjogász, Ivo de Chartre is nyilatkozott ebben a kérdésben. Pontosan tudta, hogy a *Codex Justinianus* szerint az ilyen házasságokat föl kell bontani. Ugyanakkor tudatában volt annak is, hogy az isteni jog és a természetjog nem ismeri el a szabadok és a szolgák közti különbséget, és ennek következményei vannak a házasság szentségi természetére is, hiszen a szentség egy emberi törvény által nem semmisíthető meg. Ivo a házasság szentségének elsőbbséget adott a pozitív emberi joggal szemben, de a szabad emberek lesüllyedését is el akarta kerülni. Ezért úgy foglalt állást, hogy az ilyen házasság szentségi értelemben érvényes, a házastársakat azonban az együttélésre nem lehet kötelezni. A válást kategorikusan csak akkor látta megengedhetőnek, ha a megtevesztés mögött az a bizonyítható gonosz szándék húzódott meg, hogy a szolgarendű magához mintegy le akarja rántani házastársát: ez a megtevesztés tisztán emberi ügyeskedés, ami nem szentesíthető az isteni törvénnyel, sérti a felek igazi egyenjogúságát, ez a házasság tehát nem Isten akarata szerint való, így felbontható.

A fenti gondolatmenet igen tanulságos abban a tekintetben is, hogyan idomult a kánonisztika a civil jog elveihez. A jogilag releváns, döntő elem az, hogy a válás a megtevesztés bűncselekménye nyomán, mint büntetés következik be, legalábbis a megtevesztővel szemben. Éppen fordítva volt tehát, mint később: az újabb megközelítés a megtevesztett személyt vette alapul, a korabeli szemlélet viszont a megtevesztőt, s mint közönséges csalót ítélte és büntette meg. A megtevesztés azonban csak súlyos körülmények esetén vezethet a házasság érvénytelenítéséhez, ez, más szóval ismerték az irreleváns tévedés jogi

kategóriáját is. Így például nem rendítheti meg a szentségi házasságot az a körülmény, hogy a menyasszony várandós (és ezt a házasságkötésig eltitkolta); hasonlóan, a házasság előtti nemi élet tiltott, de önmagában nem elég a házasság fölbonthatához.

3. A büntetési jelleg háttérbe szorulása

Negyedszázaddal Ivo de Chartre halála után készült el Bolognában, a korabeli Európa eladdig egyetlen, jogtudományi intézetében a tudós szerzetes, Gratianus tollából a tankönyv céljait is szolgáló nevezetes gyűjtemény, a (később róla elnevezett) *Decretum Gratiani*, amelynek házasságjogi rendelkezései különösen fontosak. Művében a mester is arra az álláspontra helyezkedik, hogy a válást büntetésnek kell tekinteni, ezért ilyen döntést érvényesen csakis (egyházi) bíró hozhat: “[...] *separatio pena est, et pena nulli est inferenda nisi per iudicem*,” a felek tehát önhatalmúan nem hagyhatják el egymást. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a férj nem taszíthatta el feleségét, de a jogi reflexió azt is magában foglalta, hogy egybehangzó akarattal sem bontható fel a házasság. A bírói ítélettel felbontott házasság köteléke ugyan fell bomlik, de a házaselemeknek még hétévi vezekléssel kell számolniuk, és utána is csak külön egyházi engedéllyel köthetnek újabb házasságot.⁷ A válás szankciójellege tehát teljesen egyértelmű.

A 11. századig az egyház csak mintegy célkitűzésként fogalmazta meg a házasságok jogi tisztaságának ellenőrzését, most már igyekezett ennek ténylegesen is érvényt szerezni. Az öntudatos és nagyon határozottan fellépő egyháznak azonban szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy az egyházi szankciók addigra sokat veszítettek erejükből: Gratianus rendelkezésével szemben például általánossá vált, hogy az elváltak minden vezeklés nélkül, rögtön újabb házasságot kötöttek. Széles körben elterjedt az a felfogás, hogy a vezeklés függetleníthető a házasság állapotától, következésképp a bűnbánó lélekkel viselt egyházi büntetés mellett nyugodtan köthet új házasságot az elvált.

A házassági perek (is) a vádelvi eljárás szabályai szerint folytak. A 11. század elején Burchard Worms-i püspök *decretum*ában még leszögezte, hogy ilyen perekben felperesként csakis a legszűkebb rokonság tagjai léphetnek föl (*consanguineos extraneorum nullus accuset*), a század végén, II. Orbán pápa idején azonban már a házassági perek hivatalból is indulhattak. A bizonyítás helyzetére jellemző, hogy tanúvallomás hiányában is kötelezhette a bíróság az alperest tisztítóeskü letételére, amely Ivo de Chartre szemében is megbízható bizonyítéknak számított. A Troja-i zsinat kötelezte a püspököket, hogy bontsák fel azokat a vérfertőző házasságokat, ahol beismerő vallomás vagy tanúvallomás áll rendelkezésre – ezek hiányában a házasoktól tisztítóesküt kellett kivenni. A bontópert II. Orbán pápának 1089-ben Genova püspökéhez intézett leveléből kitetszően akkor is le kellett folytatni, ha az egyik házasság már meghalt – az eljárás büntetésjellege itt is önmagáért beszél. Ha pedig kellő számú terhelő tanúvallomás nem állt ugyan rendelkezésre, de a gyanút sem sikerült teljesen eloszlatni, kapcsolatuknak rossz híre miatt a vélelmezett ‘bűnösöknek’ vezekelniük kellett.

⁷ Gratianus: „*Hinc etiam ecclesiastica consuetudo est usurpatum, ut maiorum criminum penitencia septem annorum spacio concludatur [...] de penitentibus quoque queritur, an eis generaliter post penitentiam peractam coniugia concedantur? Generaliter enim canonica auctoritate penitentes prohibentur ad secularem miliciam redire, vel matrimonia contrahere.*” Dict. Gratiani post C.33,q.2,c. 11. Vö. LANDAU 1995, 177.; FREISEN, Joseph: *Geschichte des canonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenliteratur*, Paderborn, 1893, 561–584.

A hivatalból is indítható perek jogalapja jelentősen kiszélesedett: a deliktális jogcímek mellett például tévedésre hivatkozással is lehetett perelni. A házasságok felbontása ezzel lassan kezdte elveszíteni szankciójellegét, aminek az a kedvező társadalmi hatása is megvolt, hogy a semmissé nyilvánított házasságból született gyermek törvényesnek számított, feltéve, hogy szülei jóhiszeműen, a házassági akadályról nem tudva kötöttek szabályos szentségi házasságot.

Ezzel megjelent egy új dogmatikai kategória, a házassági akadályok (*impedimentum*) rendszere, amelynek első foglalatát 1165-ben *Summa Decreti* című munkájában egy másik bolognai jogtudós, Rufinus dolgozta ki. Megteremtődött tehát a lehetősége annak, hogy a házasságok érvénytelenítését büntetési köntösbe öltöztetés nélkül folytassák le. Ez azonban még jó ideig csak a jogtudomány által kimunkált kereteket jelentette, de nem jellemezte még sokáig, kb. a 12. század végéig a gyakorlatot. Mi több, a pápák által is helyeselt praxis az érvénytelen, de már hosszú ideje fennálló házasságokra nézve elfogadta az elévülést, mint a házasságot legitimáló körülményt. A pápák III. Sándortól III. Incéig sohasem bontották fel azokat a házasságokat, ahol bár egyértelműen megállapítható volt az érvénytelenség, de az életközösség legalább tíz éve fennállott és gyermek is született. Ez a gyakorlat kapcsolatban lehetett azzal a ténnyel, hogy nagyon sok rokonházasság létezett, és ezek felbontása jogi indokokra történő hivatkozással több kárral, mint haszonnal járt volna. Szent Bernát is azon az állásponton volt, hogy a *de facto* létező házasságokat az egyháznak mintegy tudomásul kell vennie ⁸

A negyedik lateráni zsinat (1215) azonban, amely – a negyedízigleni rokonságot állítva a hetedízigleni helyére – a rokonházasság kategóriáját jelentősen szűkítette (hasonlóan, a sógorságot a harmadízre korlátozta), kijelentette, hogy az időmúlás nem törvényesíti a vérfertőző házasságot. Ettől kezdve világos egyházi házasságjog alapján folyhatott az eljárás. Pert most már csak a házasfelek indíthattak, elsősorban tévedésre vagy házassági képtelenségre (*impotencia*) való hivatkozással. Az eljárásjog, amely mindig hüen kifejezi a per tárgyának anyagi jogi természetét is, kezdett mindinkább magánjogi természetűvé válni. Ennek jeleként hamar általánossá vált a képviselő⁹ és a nők felperesi perképeségét is elismerték. III. Ince pápa erőteljesen szorgalmazta a képviselőt házassági perekben (X 1,38,5.). Egyébként még maga Gratianus is azon a véleményen volt, hogy a nők sem perképeséggel, sem tanúzási képességgel nem rendelkeznek (a római jogból ismert kivételektől eltekintve): „*Cum enim mulieribus permitteretur populum iudicare, hodie pro peccato, qirod mulier induxit, ab Apostola (Ef 5.22) eis indicitur verecundari, viro subditas esse, in signum subiectiones velatum caput habere. Que ergo his omnibus viro subiecta ostenditur, cui pro alio postulare non conceditur, ad accusationem admittenda non videtur.*” (Dict. Gratiani ante C.15, q.3, 2. §.) Nem túlzás kijelenteni, hogy a női egyenjogúság útján éppen a kánonjog (azon belül is elsőként a jogtudomány) tette meg azt a fontos lépést, amely legalább a házassági perjogban a nőknek a férfiakkal egyenlő jogokat biztosított.

A házassági perekről III. Ince pápa 1206-ban határozottan kijelentette, hogy azok mintegy a civiljogi és a büntető perek között helyezkednek el. A kifejezett büntetési karakter eltűnésével jellemezhető fejlődéssel csak a házasság érvénytelenségének jogi keretei kaptak egzakt és részletezőbb megfogalmazást, a házasság felbonthatatlanságának alaptétele sértetlen maradt. Már III. Sándor pápa is leszögezte egyik, Norwich püspökéhez intézett

⁸ Vö. CLAIRVAUX, Bernhard von: *Sämtliche Werke*, III. Innsbruck, 1992, 226.

⁹ Megjegyzendő, hogy a kánoni büntetőperben a képviselő kizárt volt. Vö. JACOBI, Erwin: *Der Prozeß im Decretum Gratiani und bei den ältesten Dekretalisten*, in: ZRG Kan. Abt. 3 (1913) 259.

bírói döntésében, hogy az egyház megtévesztésével kicsikart, házasságot felbontó ítélet bármikor megsemmisíthető. A kánonjog ebből fejlesztette ki azt a tételt, hogy az ilyen házassági perekben sohasem születet jogerős döntés: „*Sententia lata contra matrimonium numquam transit in rem iudicatam.*” (X 2,27,7.) A házassági jog középkori fejlődése az említett lateráni zsinattal lényegében lezárult, azon a 13. és a 14. század nagy egyházi törvénykönyvei (*Li ber Sextus, Clementinae*) sem változtattak, és majd csak a tridenti zsinat helyezte a házasság intézményét új, formalizált keretekbe.

4. Válás ágytól-asztaltól

Az ágytól-asztaltól való válás (*separatio a toro et mensa*), tehát a házassági köteleket nem érintő, csupán a házassági életközösség folytatásának felfüggesztését kimondó bírói ítélet alapjául gyakran szolgált a férj durva bánásmódja, amely gyakran keveredett a házasságtörés vádjával is. Az egyik jellemző perben a női felperes az egy fedél alatt lakás és a vele járó házastársi kötelek alóli felmentés kimondását, valamint az elköltözés esetére hozományának (*dos*) magával vitelét kérte.¹⁰ Az alperes (kézműves) férfi tagadta, hogy az Agnes nevezetű nővel házasságtörést követett volna el, a bántalmazás súlyát pedig igyekezett elbagatellizálni, úgy állítva be, hogy az asszony a legutóbbi veszekedés alkalmával sem fájdalmában, hanem gonoszságból kezdett el kiabálni. Mivel pedig a házasság között időnként fellángoló nézeteltérés még nem ok a válásra, a bíróságtól a vád alóli felmentését kérte. Ezután tanúkihallgatás következett. A tanúkat – összesen hetet – a szentszéki jegyző idézte meg, igen rövid határidőkkel: “*Lune XIII Sept. ego Sigismundus notarius citavi n. Walther Sartorem Ratisp. qui ea dem die hora vesperorum productus iuravit.*” A lefolytatott bizonyítási eljárás után a bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy a házasságtörés nincs kellően bizonyítva, ezért e vád alól az alperest felmentette, és az ez alapon kimondható válást nem engedélyezte. A súlyos bántalmazás tényét azonban elfogadta a bíróság és megadta az engedélyt, hogy az asszony hozományával és minden személyes holmijával elköltözhet és mindaddig különváltan élhet, amíg az alperes kielégítő jelét nem adja megváltozott indulatának. A férfit egyébként tizenöt napon belül az illetékes világi bíróságnál nyújtandó elégtételadásra kötelezte a bíróság arra nézve, hogy a jövőben mérsékeli magát. Az elégtétel mibenlétéről közelebbit nem árul el a jegyzőkönyv, nem tudható, hogy netán anyagi jellegű kötelezettség volt-e ez, s ha igen, milyen összegű. Az ágytól-asztaltól kimondott válás tehát mint általában, itt is elvben csak időleges, bár határozatlan terjedelmű volt. Említést érdemel a bíróság gyors ügyintézése: a per tárgyalására 1490. augusztus 25-én, tehát már tíz nappal azt követően sor került, hogy a férj durván

¹⁰ „*Margaretha uxor legitima Iohannis Mueslinger fabri in curia ducis Ratisponensis agens contra eundem Johannem maritum suum [...] dicit quod [...] reus adulterium suum palliavit cum quadam Agnete Mayrhoferin muliere coniugata. Item ad evidenciam istius rei contigit quod tempore quadragesimali eadem Agnes adultera contulit se clam in cubile rei ipsa actrice foris reclusa et per reum bene percussa [...] ex alio dicit actrix quod reus ipsam sepiissime et gravissime verberavit prout constat multis palam et publice. Item novissime in principio noctis diei assumptionis beate virginis reus atrocissime percussit actricem proiciendo eam de lecto eamque sic mortaliter pedibus calcando quod plerumque matrone huius urbis iudicabant quod actrix mortem evadere non posset [...] Item quod partes exposit nunquam sunt reconciliate. Petit ergo actrix se a dicto reo quo ad mensam, thorum et mutuam servitutem divorciarii sibi que res dotales restituendas esse decerni.*” Regensburger Gerichtsbücher 1490, fol. 131v/132r.

bántalmazta feleségét (aki ennek hatására fordult a bírósághoz). Az ítéletre bő egy hónapot kellett csak várni, október 1-én hirdették ki.

A házasságkötéskor még olyannyira áhított kötelék szétszakítására az augsburgi joggyakorlat is szép számmal hoz példákat. Az augsburgi szentszék joggyakorlatában gyakori volt az olyan ítélet, amely a válást megengedte ugyan, de azt nem tekintette véglegesnek, hanem csak időlegesnek (*separatio temporaria*). Egy asszony arra való hivatkozással kérte az ágytól és a kölcsönös engedelmesség gyakorlása (*separatio quoad thorum et mutuum servitutum*) alól felmentő válás kimondását, hogy férje elviselhetetlen lelki és testi szenvedést okozva bántalmazza, s olyannyira lehetetlen a vele való biztonságos együttlét, hogy halálos veszélyben érzi magát. Az alperes férj nem is tagadta a vád alapjául szolgáló kegyetlenkedéseket, így a bíróság megengedte az asszonynak, hogy urától különválva éljen, míg az a bíróság előtt tanújelét nem adja megváltozott magaviseletének. Közelebbit azonban nem tudunk arról, hogy mit kívánt a szentszék 'garanciaként' – talán megelégedett egy ezirányú esküvel is.

Nagyszámú, időleges válást kimondó olyan ítélet született az augsburgi bíróságon, amely alapjául a felek egybehangzó, 'közös megegyezésre' épülő kérése szolgált. Sajnos, a bírósági bejegyzés általában csak annyit örökít meg, hogy a felek az időleges válást 'bizonyos okokból' (*ex certis causis*) kérik, s esküvel ígérik, hogy a különlét alatt szűzi életet élnek. A salzburgi szentszéken is számos olyan ügy szerepelt (*causae mutuae cohabitationis*), ahol a házassági életközösség megszüntetéséről vagy éppen annak helyreállításáról folyt a vita. Több kereset szerint a felek szegénységükre való hivatkozással kérték a különélés engedélyezését: ezt többnyire meg is kapták, de szigorú eskü alatt kötelezték őket, hogy nem követnek el házasságtörést. Az ilyen ítéletek alkalmával kiállított, a lakóhely szerinti plébánoshoz címzett levélben a bíróság engedélyezte az ilyen személyek számára a szentségek további vételét.